

HANS KIENHORST

Mystiek op schrift in vrouwenkloosters uit de traditie van de Moderne Devotie

Een oriënterende vergelijking van drie collecties:
Arnhem, Geldern en Maaseik

Ruim tien jaar geleden publiceerden Mikel Kors en ik een overzicht van vijftiende-eeuwse handschriften met ‘deelverzamelingen’ van werken van Jan van Ruusbroec (1293-1381). Het totaal kwam op elf Middelnederlandse codices, die twee tot zes van Ruusbroecs traktaten bevatten, daterend uit de periode ca. 1425 tot het begin van de zestiende eeuw.¹ Vier daarvan waren met zekerheid aan regularissenkloosters toe te schrijven, namelijk *Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 25*, afkomstig uit het klooster Sint-Agnes te Maaseik, *Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2412-13*, uit het Sint-Agnietenklooster te Arnhem, *Zwolle, Gemeentearchief, Emmanuelshuizen 7*, uit het klooster Sint-Jan-de-Doper te Brunnepe bij Kampen, en *Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, mgq 1083*, uit het klooster Nazareth te Geldern. Een vijfde handschrift, *Brussel, Stadsarchief, 2915*, was zeer waarschijnlijk ook eigendom van een vrouwenklooster geweest dat, net als de andere vier, tot de invloedssfeer van de Moderne Devotie behoorde. Alleen was de kopiist een man. De handschriften uit Arnhem, Geldern en Maaseik werden door vrouwen geschreven.

Die laatste drie kloosters zijn volgens Thom Mertens, in een bijdrage over mystieke cultuur en literatuur in de late middeleeuwen, verbonden door de ‘bijzondere mystieke kleur van hun handschriftenbezit’.² Die zou niet zozeer blijken uit een kwantitatieve beschouwing van de overzichten van Paul Begheyn,³ Monika Costard⁴ en Jan Deschamp,⁵ als wel uit het feit ‘dat de namen van deze kloosters bijna altijd opduiken bij de studie van de overlevering

¹ H. Kienhorst en M.M. Kors, ‘Corpusvorming van Ruusbroecs werken’, in: *Ons geestelijk erf* 72 (1998), p. 3-53, hier p. 48-50.

² Th. Mertens, ‘Mystieke cultuur en literatuur in de late middeleeuwen’, in: F. van Oostrom (red.), *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1985 (NLCM 11), p. 117-135 en 205-217, p. 210 n. 6.

³ P.J. Begheyn, ‘De handschriften van het St.-Agnietenklooster te Arnhem’, in: *Ons geestelijk erf* 45 (1971), p. 3-44 en 374-375 (addenda en corrigenda).

⁴ M. Costard, ‘Predigthandschriften der Schwestern vom gemeinsamen Leben. Spätmittelalterliche Predigtüberlieferung in der Bibliothek des Klosters Nazareth in Geldern’, in: V. Mertens und H.-J. Schiewer (red.), *Die deutsche Predigt im Mittelalter*. Internationales Symposium am Fachbereich Germanistik der Freien Universität Berlin vom 3.-6. Oktober 1989. Tübingen 1992, p. 194-222.

⁵ J. Deschamps, ‘Handschriften uit het Sint-Agnesklooster te Maaseik’, in: *Album Dr. M. Bussels*. Hasselt 1967, p. 167-194.

van een Middelnederlandse mystieke auteur'. In het bijzonder de bewaard gebleven handschriften uit het regularissenklooster Nazareth in Geldern zouden getuigen van een 'rijke bibliotheek van mystieke teksten'.⁶

Pieter Obbema gaat op basis van dezelfde lijsten nog een stap verder en concludeert, in een artikel over de handschriftelijke overlevering van de geestelijke literatuur, dat het boekenbezit uit Nazareth 'getuigt van een verheven, naar mystiek neigende spiritualiteit, die ver uittorent boven wat wij kennen uit de kloosters aan de andere kant van de grens'.⁷ Als voorbeeld daarvan noemt hij de regularissen van Sint-Agnes in Arnhem. Dit klooster werd in 1634 opgeheven, toen er nog maar enkele zusters leefden, maar de bibliotheek was al eerder, aan het eind van de zestiende eeuw, gedeeltelijk ontvreemd, nadat Arnhem zich bij de Opstand had aangesloten en de confiscatiewet op kerkelijke bezittingen van kracht was geworden. Volgens Obbema konden de zusters nogal wat boeken redden omdat die gemakkelijk een onderdak kregen in het vlak over de grens gelegen regulierenklooster Gaesdonck. Naar de inhoud zouden die echter niet in de schaduw kunnen staan van de handschriften van Nazareth. Toch, zo besluit hij, 'is op grond van wat er rest aan historische aanwijzingen in Sint Agnes eenzelfde spiritueel klimaat te verwachten'.⁸

Van de twaalf Middelnederlandse handschriften uit het Arnhemse Agnietenklooster die Obbema destijds uit het overzicht van Paul Begheyn kende, dateren er negen uit de vijftiende eeuw en drie uit de zestiende eeuw. Door de recente herontdekking van vier verdere handschriften die aan het klooster konden worden toegewezen, komt het aantal zestiende-eeuwse codices nu op zeven. Ze dateren uit de periode circa 1540 tot circa 1575, wat op zichzelf al bijzonder is; en zes ervan bevatten zodanige mystieke werken, dat Arnhem zich sedertdien een reputatie van toonaangevend centrum van zestiende-eeuwse mystieke vernieuwing heeft verworven.⁹

Dankzij het proefschrift van Monika Costard beschikken we inmiddels over uitvoerige beschrijvingen van de volkstalige handschriften, die ons uit de bibliotheek van Nazareth in Geldern resteren. Costard komt op een totaal van 44.¹⁰ Tijd dus om het mystieke gehalte van de overgeleverde handschriften uit het Arnhemse Agnietenklooster opnieuw te bezien in relatie tot de handschriften uit Geldern en daarbij de collectie-Maaseik te betrekken. Die laatste vormt sowieso door haar omvang een onvermijdelijk ijkpunt vormt voor comparatief onderzoek naar de materiële en inhoudelijke aspecten van Nederlandse handschriften uit vrouwenkloosters van de Moderne Devotie. Het repertorium in

⁶ Mertens t.a.p.

⁷ P. Obbema, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*. Hilversum 1996, p. 101.

⁸ Obbema t.a.p.

⁹ Zie Kees Schepers, 'Het verborgen leven van de zusters Agnieten. Mystieke cultuur te Arnhem in de zestiende eeuw', in: *Ons geestelijk erf* 79 (2008), p. 285-316, hier p. 292-302.

¹⁰ Monika Costard, *Spätmittelalterliche Frauenfrömmigkeit am Niederrhein. Studien zu Geschichte, Spiritualität und Handschriften der Schwesternhäuser in Geldern und Sonsbeck*. Dissertatie Freie Universität Berlin 2004 (typoscript).

Collecties op orde van Karl Stooker en Theo Verbeij komt voor Maaseik op 77 Middelnederlandse handschriften.¹¹

Deze bijdrage wil een eerste aanzet zijn voor een vergelijkend onderzoek van de handschriften met mystieke literatuur uit Arnhem, Geldern en Maaseik. Dat kunnen zowel mystieke handschriften zijn als geestelijke verzamelhandschriften waarin onder meer mystieke teksten of excerpten daaruit zijn overgeleverd. Het gaat dan om werken die traditioneel tot de Rijnlandse en Brabantse mystiek van de veertiende eeuw worden gerekend of later in die traditie geschreven zijn. Begonnen wordt met de vijftiende-eeuwse handschriften uit Arnhem; daarna komen de handschriften met mystieke literatuur uit Geldern en Maaseik aan bod, en, na een korte tussenbalans, de zestiende-eeuwse handschriften met mystiek uit het Arnhemse Agnietenklooster.

Een min of meer chronologisch geordend overzicht van alle zestien Middelnederlandse handschriften uit Arnhem wordt gegeven in bijlage I (16 nummers, waaronder 9 handschriften met mystieke literatuur). Een dito overzicht van alleen de codices met mystieke teksten uit Geldern en Maaseik is te vinden in de bijlagen II (15 nummers) en III (19 nummers).¹²

HANDSCRIFTEN UIT HET ARNHEMSE SINT-AGNIETENKLOOSTER: PERIODE 1 (DE VIJFTIENDE EEUW)

Van de negen handschriften die uit de vijftiende eeuw dateren, werden in elk geval de nummers 6-9 uit bijlage I door de zusters zelf vervaardigd. Ze dateren uit de periode dat de communiteit de regel van Augustinus had aangenomen; waarvoor in 1459 toestemming werd verleend.¹³ Van de overige vijf codices stammen de nummers 1 tot en met 3 waarschijnlijk van buiten het klooster. Nummer 1 is het fraai uitgevoerde handschrift uit *Senden-Bösensell*, met de complete Dietse vertaling die rond 1400 in kringen van de Moderne Devotie van het *Horologium aeternae sapientiae* van Henricus Suso (de vermeerderde Latijnse vertaling van zijn *Büchlein der ewigen Weisheit*) vervaardigd werd. Nummer 2 is de al genoemde codex *Brussel, KB, 2412-13*, die in Brabant

¹¹ Karl Stooker en Theo Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln. Leuven 1997 (*Miscellanea Neerlandica* 15-16), dl. II, p. 261-288, nrs. 789-865. Deschamps, 'Handschriften', kwam op een totaal van 63 Middelnederlandse en 5 Latijnse codices. Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, I, p. 297-298 komen op een totaal van 77 Middelnederlandse en 6 Latijnse handschriften. Voor een 78ste Mnl. handschrift uit Maaseik (Gent, UB, hs. 1415), zie Youri Desplenter, 'The Latin Liturgical Song Subtitled. Middle Dutch Translations of Hymns and Sequences', in: *Church History and Religious Culture* 88 (2008), p. 395-413, hier p. 407 n. 45.

¹² De gegevens, zowel van de materiële uitvoering als van de inhoud van de handschriften in de drie bijlagen, zijn vrijwel steeds uit tweede hand. Zowel de collectie handschriften uit Arnhem, als die uit Maaseik moet als geheel nog codicologisch onderzocht en beschreven worden.

¹³ Eerder, tussen 1420 en 1459, was de gemeenschap van begijnhof overgegaan tot de Derde Orde van de H. Franciscus.

gelokaliseerd wordt. Deze bevat drie traktaten van Ruusbroec: *Een spiegel der eeuwigher salicheit*, *Boecksken der verclaringhe* en *Vanden blinkenden steen*.

Handschrift 3 bevat geen mystieke literatuur, net zo min als de nummers 4 en 5. Van handschrift nummer 5, *Bonn, UB, S 293*, weten wij dat de kopiist een man is geweest. Nummer 4, *Leiden Ltk 281*, gedateerd rond 1450, zou in het Agnietenklooster ontstaan kunnen zijn.

Zeker in het Arnhemse Agnietenklooster geschreven zijn de vier handschriften ‘van na 1459’ (6 tot en met 9). De vervaardiging van deze vier codices door twee zusters uit het klooster zal verband houden met de bibliotheekopbouw in het regularissenklooster.¹⁴ Mystiek speelt een ondergeschikte rol, al bevat een van de codices, *Leiden, UB, BPL 2692* (nr. 7), behalve Ruusbroecs eerste brief en een excerpt uit *Vanden seven sloten*, onder andere de vertaling van het door Scutken geredigeerde *Soliloquium* van de Windesheimer mysticus Gerlach Peters (1378-1411); en verder een uitgebreide selectie uit de vertaling van het *Liber specialis gracie* van Mechtild von Hackeborn, ook Mechtild van Helfta genoemd (1241-1299).¹⁵

Het totale aantal handschriften met mystieke literatuur uit het Arnhemse Agnietenklooster voor 1500 komt daarmee op drie van de negen; en van deze drie is er dus maar één in het klooster zelf vervaardigd.

HANDSCRIFTEN MET MYSTIEKE LITERAATUUR UIT NAZARETH IN GELDERN

Het zusterhuis Nazareth in Geldern nam al vrij snel na de stichting in 1418 de regel van Augustinus aan. Met de secularisatie in 1802 werd het klooster opgeheven, net als het regulierenklooster Gaesdonck bij Goch, dat de *cura monialium* uitoefende. Tot dit klooster wendden zich ook de laatste zusters van het Agnietenklooster in Arnhem met wat er zo’n tien jaar na de opheffing in 1634 nog resteerde van hun boekenbezit.¹⁶ Een van de Arnhemse handschriften (nr. 12) kan zelfs via Gaesdonck in Geldern terecht zijn gekomen.

Drie van de 44 handschriften die Costard beschrijft, zijn zeker het werk van een mannelijke kopiist; bij ongeveer 30 is sprake van een schrijfster; van de

¹⁴ Zie hierover de bijdrage van Koen Goudriaan aan deze aflevering van *Ons geestelijk erf*.

¹⁵ De complete Middelnederlandse vertaling van haar werk is te vinden in een handschrift dat in 1446 vermoedelijk in Geldern ontstaan is, *Berlijn, SBB-PK, mgq 1081*, f. 1ra-156rb (zie Costard, *Spätmittelalterliche Frauenfrömmigkeit*, p. 444-445). Het Berlijnse handschrift bevat ‘tekstvorm I’. De tekst uit *BPL 2692* behoort tot dezelfde tekstvorm, aldus R.L.J. Bromberg, *Het boek der bijzondere genade van Mechtild van Hackeborn. Uitgegeven naar een Nijmeegs handschrift, alsmede een beschrijving van haar mystiek en een onderzoek naar de geschiedenis der middelnederlandse vertalingen*. Zwolle 1965, p. 119-122.

¹⁶ Zie *Het Gaesdonckse-tractatenhandschrift*. Olim *hs. Gaesdonck, Collegium Augustinianum, ms. 16*. Diplomatische editie op basis van foto’s uit de Titus Brandsmacollectie bezorgd door Marinus K.A. van den Berg. M.m.v. Amand Berteloot en Thom Mertens en een beschrijving met een codicologische reconstructie van de bron door Hans Kienhorst. Hilversum 2005 (MVN 9), p. 39.

overige 11 weten wij het niet. Taalkenmerken en een reeks codicologische gegevens wijzen er op, dat het gros van de handschriften vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw in het klooster zelf is ontstaan. Daar ontplooidde zich een bredere schrijfactiviteit nadat in 1440 met de nieuwbouw van het klooster begonnen was en gelijktijdig een ‘literatuuroffensief’ zou zijn ingezet, zoals dat in talrijke zusterhuizen de overgang naar het kloosterleven volgens de regel van Augustinus vergezelde.¹⁷

De periode dat in Geldern handschriften werden vervaardigd, bestrijkt volgens Costard ongeveer tachtig jaar, van ca. 1440 tot ca. 1520.¹⁸ De meeste ontstonden tussen ca. 1450 en 1480 als resultaat van de kopieerarbeid van een groot aantal, veelal samenwerkende handen. Geldern zou een treffend voorbeeld zijn van een bibliotheekopbouw die pas later inzette en met grote haast en efficiëntie werd uitgevoerd.¹⁹ Werken van Ruusbroec zijn vanuit hedendaags perspectief opmerkelijk talrijk overgeleverd. Wij treffen ze alleen in deze eerste decennia van de bibliotheekopbouw aan, samen met teksten van de Rijnlandse mystici Meister Eckhart (ca. 1260-1327), Henricus Suso (ca. 1295-1366) en Johannes Tauler (ca. 1300-1361):

Texte der deutschen Dominikaner-Schule wie auch die Werke Ruusbroecs, die aus heutiger Sicht in bemerkenswertem Umfang überliefert werden, finden sich nur in den ersten Jahrzehnten des Bestandsaufbaus in vielfältig zusammengestellten, weniger anspruchsvollen Sammelhandschriften, in die man offensichtlich aufnahm, was auf dem Vorlagenmarkt zu haben war.²⁰

Van de 15 handschriften met mystieke literatuur uit bijlage II (elf in-quarto, vier in-octavo) bevatten er negen teksten van Ruusbroec of excerpten daaruit (nrs. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13); en bij vier andere gaat het om (excerpten uit) teksten die geassocieerd worden met het werk van de Brabantse mysticus, te weten *Vanden XII dogheden* van Godfried van Wevel (ca. 1320-1396), en *Der mynnen regel* (nrs. 3, 4, 6 en 11). Deels zijn het composieten, waarvan de afzonderlijke eenheden een traktaat van Ruusbroec of een van de twee aan hem gelieerde werken als enige tekst of als hoofdtekst behelzen.

Het enige Ruusbroec-handschrift dat niet uit de periode ca. 1450-1480 dateert, is nummer 13, *Berlijn, SBB-PK, mgq 1082*. Het bestaat uit drie eenheden, elk met één tekst of hoofdtekst; in het geval van de derde eenheid is dat Ruusbroec, *Een spiegel der eeuwigher salicheit*. Deze composiet, waarvan de

¹⁷ Costard, *Spätmittelalterliche Frauenfrömmigkeit*, p. 138.

¹⁸ Cf. Monika Costard, ‘Lektüre in Frauenkonventen: Maaseik, Geldern, Sonsbeck’, in: Helmut Tervooren, *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Berlin 2006, p. 77-86’, p. 77-78.

¹⁹ Costard, ‘Lektüre in Frauenkonventen’, p. 81.

²⁰ Costard, *Spätmittelalterliche Frauenfrömmigkeit*, p. 146. Cf. J.M. Willeumier-Schalij, ‘Ruusbroec’s werk in het middeleeuwse tijdsbeeld’, in: *Ons geestelijk erf* 55 (1981), p. 298-393, hier p. 386-387, over de receptie van de werken van Ruusbroec met die Eckhart en Tauler na 1440.

eerste twee eenheden in 1519 gedateerd zijn, is niet in klooster Nazareth vervaardigd. Dat geldt ook voor de nummers 12 en 15, die een compleet werk van Hendrik Herp (ca. 1410-1477/78) bevatten. In nummer 12, *Kraków, mgq 1088*, dat in het laatste kwart van de vijftiende eeuw gedateerd wordt, vormt de *Spieghel der volcomenheit* de hoofdttekst; in het verloren gegane boekje *Münster, Paulinische Bibliothek, Hs. nr. 698* (nr. 15), uit de zestiende eeuw, is de vertaling van Herps *Eden seu Paradisus contemplativorum* de enige tekst. Bij het handschrift uit Kraków spreekt de taal tegen een productieherkomst in het klooster Nazareth; het kan daar pas later zijn terechtgekomen. Van nummer 15 staat inmiddels vast, dat het zich voordien in het Agnietenklooster in Arnhem bevond, waar het ook tot stand kan zijn gekomen.²¹

Zekerheid hebben wij voor de zestiende eeuw dus alleen voor nummer 14, een gebeden- en getijdenboek, met op f. 209-233 het Haags-Gaesdonckse excerpt uit *Een devoet boexken* van Hendrik Mande (ca. 1360-1431). Het werd rond 1520 vervaardigd door zuster Johanna de Schild.

HANDSCRIFTEN MET MYSTIEKE LITERATUUR UIT HET SINT-AGNESKLOOSTER IN MAASEIK

De grondslag van het klooster Sint-Agnes in Maaseik werd gelegd door twee begijnen, die in 1425 een gemeenschap van zusters van het gemene leven oprichtten. In 1429 kregen zij toestemming de regel van Augustinus aan te nemen, en in het daarop volgende jaar werd het kloosterslot ingevoerd. Sint-Agnes in Maaseik was een van de eerste vier regularissenkloosters die zich aansloten bij het Kapittel van Venlo, dat in 1455 door de bisschop van Luik werd opgericht, aangezien het Kapittel van Windesheim, de gerenommeerde kloostervereniging die uit de Moderne Devotie was voortgekomen, sinds 1436 geen vrouwenkloosters opnam. In 1482 waren er al 125 zusters gehuisvest. De *cura monialium* berustte in 1574 bij het Sint-Hiëronymusklooster te Roermond, dat aangesloten was bij het Windesheimse kapittel. In 1797 hield het klooster op te bestaan.²²

²¹ Kienhorst en Kors, 'Oude fragmenten', p. 166-168.

²² De gegevens over de geschiedenis van het klooster ontleen ik aan Willemien van Dijk, *Handschriften bij de Hepperpoort. Omvang en doel van de schrijfactiviteiten van de eerste kopiïste van het Sint-Agnesklooster te Maaseik*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2004, p. 3-10, en aan hoofdstuk 5 van de doctoraalscriptie van Petra Teunissen Nijssen, *Van hoer tot heilige. Onderzoek naar de overlevering en het publiek van de Middelnederlandse legende "Van Maria Magdalena bekeringhe"*, uit 1992. Twee korte kronieken beschrijven de geschiedenis van het convent in de vijftiende en zestiende eeuw, te weten *Brussel, KB, 21943* en *21867*; een derde handschriftje (*Brussel, KB, 21971*) geeft een inventaris van benodigdheden bij de inwijding van een kerk, het ceremonieel op verschillende feestdagen en een inventaris van de sacristie van het klooster. Editie: J. Habets, 'Drie chronijkjes van Ste-Agnesklooster der orde van den H. Augustinus te Maeseyck 1430-1589', in: *Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 6 (1869), p. 383-440.

De vijftiende eeuw

Op enkele uitzonderingen na zijn de 77 handschriften die Stooker en Verbeij noemen, geschreven nadat de gemeenschap de regel van Augustinus had aangenomen en een besloten klooster was geworden. Meer dan de helft daarvan werd door de zusters zelf vervaardigd, met inbegrip van (bijna) alle 20 mystieke handschriften of geestelijke verzamelhandschriften met mystieke teksten.

Zeventien van de door Stooker en Verbeij geïnventariseerde handschriften werden vervaardigd door een zuster die Deschamps de naam ‘eerste libraria van Maaseik’ gaf; zij is de eerste van vijf kopiïstes die hij in 1969 binnen de toen 68 geïnventariseerde Maaseikse handschriften onderscheidde. De kopiïste zou deel hebben uitgemaakt van een groep van vier regularissen uit Maria-weide in Venlo, het moederklooster van het Kapittel van Venlo. Deze vertrokken in 1427 naar Sint-Agnes in Maaseik om de zusters in de regel van Augustinus in te wijden. Kopiïste 1 zou daar tot 1445 werkzaam zijn geweest.²³ In haar functie van libraria – van haar zijn ook eigendomsnotities bewaard – leverde zij een wezenlijke bijdrage aan de opbouw van de kloosterbibliotheek. De werken die zij afschreef, vormen volgens Costard ‘ein charakteristisches Beispiel für den Grundbestand geistlicher Literatur eines Frauenkonvents’.²⁴ De nummers 1-3 uit bijlage III maken er deel van uit, alle drie handschriften in-quarto.²⁵

De handschriften 1 en 3 tonen opnieuw de belangstelling voor Ruusbroec en Tauler en Suso. Het eerste, *Den Haag, KB, 73 H 25*, noemde ik al. Het bestaat uit vijf codicologische eenheden, alle van kopiïste 1.²⁶ De eerste drie eenheden bevatten achtereenvolgens Ruusbroec, *Vanden seven sloten*, een gedeelte van *Dat rijcke der ghelieven*, en *Van seven trappen*; de daaropvolgende twee eenheden behelzen preken van Tauler en Suso.²⁷ Nummer 3, *Utrecht, UB, 1027 (5 E 18)*, bevat opnieuw preken (op naam) van Tauler, met inbegrip van het sermoen *Miserunt Judaei*, dat aan Henricus Suso wordt toegeschreven; het werd ook opgenomen in eenheid IV van nummer 1.²⁸ De codex bestaat uit drie

²³ Deschamps, ‘Handschriften’, p. 190. Zie ook Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, p. 272-273, nr. 813.

²⁴ Costard, ‘Lektüre in Frauenkonventen’, p. 79.

²⁵ Zie Costard, ‘Lektüre in Frauenkonventen’, p. 79-81.

²⁶ Wij spreken in dit geval van een monogenetische composiet, tegenover een homogenetische composiet, waarvan de eenheden door verschillende handen rond dezelfde tijd en op dezelfde locatie vervaardigd zijn. Zie voor de terminologie rond samengestelde handschriften J.P. Gumbert, *Codicologische eenheden – opzet voor een terminologie*. Amsterdam 2004. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, dl. 67 nr. 2.

²⁷ Ik ontleen de gegevens over de nummers 1-3 aan het overzicht dat Van Dijk, *Handschriften bij de Hepperpoort*, p. 59-88 (bijlage 2) geeft van de handschriften van de ‘eerste libraria’.

²⁸ Suso’s preek over *Lectulus noster floridus est* in eenheid V is ook te vinden in nummer 6 (en 12, excerpt) van de handschriften uit het klooster Nazareth in Geldern.

codicologische eenheden, waarvan de tweede op de voorlaatste bladzijde (f. 139r) de datering 1442 heeft.

Nummer 2, *Den Haag, KB, 73 H 19*, dat de libraria in 1435 kopieerde, bevat de proloog en het eerste boek van Suso's *Horologium aeternae sapientiae* in de vertaling van de Moderne Devotie, die volledig in nummer 1 van de Arnhemse handschriften is overgeleverd. Stooker en Verbeij rekenen dit werk tot de 'naar verhouding veel uit kloosters overgeleverde teksten' die zich in de bibliotheek van Maaseik bevonden.²⁹ Volgens Costard werd het in conventen van de Moderne Devotie ook voor de refterlezing gebruikt. Net als de andere door de eerste libraria gekopieerde werken zou het bedoeld zijn om de zusters aan te zetten hun geestelijke grondhouding te ontwikkelen en (opnieuw) te overdenken.³⁰

De acht volgende handschriften uit bijlage III dateren uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en zijn, op een uitzondering na, van kleiner formaat (in-octavo). Een belangrijke plaats wordt ingenomen door traktaten van Ruusbroec en door Godfried van Wevels *Van den XII dogheden*. Zo bevat nummer 5, *Den Haag, KB, 73 H 30*, dat circa 1460 door een vrouwelijke kopiist vervaardigd werd, mogelijk als aparte codicologische eenheid, op f. 1-80 *Een spiegel der ewigher salicheit. Van den XII dogheden* is als enige tekst overgeleverd in nummer 6, *Den Haag, KB, 73 H 33*, dat eveneens, rond 1460 wordt gedateerd. Ook *Van den XII dogheden* op f. 1-80 van *Nijmegen, UB, 322* (nr. 10), hier toegeschreven aan Ruusbroec, kan een aparte eenheid gevormd hebben; maar van dit handschrift uit ca. 1470 is onzeker of het uit Maaseik afkomstig is.³¹

Voor het overige gaat het om geestelijke verzamelhandschriften waarin ook een of meer mystieke teksten voorkomen. Van de handschriften die Deschamps' kopiïste 4 daarvan vervaardigde, bevat *Den Haag, KB, 73 H 16* (nr. 8) op f. 142v-157v Ruusbroecs *Vanden vier becoringhen*, en op f. 176v-181r excerpten uit *Vanden XII dogheden*. Dit handschrift is het enige in-quarto en dateert uit 1471. Kopiïste 4 was actief tussen ca. 1470 en 1500. Zij wordt ook als 'tweede libraria' aangeduid; net als kopiïste 1 bracht zij in verschillende handschriften eigendomsmerken aan. Zij vervaardigde in totaal acht codices en

²⁹ Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, I, p. 76-77; cf. p. 193-197, inz. 193. J. Deschamps, *Middel nederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Tweede herziene druk. Leiden 1972, p. 222-223, maakt onderscheid tussen de 'oude vertaling' van het *Horologium*, die omstreeks 1340 door een Brabander vervaardigd werd, en de 'herziene redactie daarvan' van circa 1400 door 'een vertaler uit de kring van de Moderne Devoten'. Hij vermeldt niet welke van de twee is overgeleverd in *Den Haag 73 H 19*.

³⁰ Costard, 'Lektüre in Frauenkonventen', p. 80.

³¹ De pagina's f. 79v-80v zijn blanco, waarna de elfde quaternio volgt. De folia 131-178 vormen een eenheid, die door een bij name bekende kopiïst (Gielijns vander Schueren) geschreven en op 28 juli 1470 voltooid werd. Zie Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, p. 284-285 nr. 854. Na het colofon op f. 178v staat het begin van de 'eerste kroniek' van Maaseik. Volgens Gerda C. Huisman, *Catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen*. Leuven 1997 (Miscellanea Neerlandica 14), p. 485, is de aard van de relatie van dit boekje met het Maaseikse klooster echter niet nader vast te stellen.

schreef gedeelten van twee verdere handschriften.³² Een tweede handschrift uit ons overzicht dat aan haar wordt toegeschreven, is nummer 9, *Den Haag, KB, 73 F 27*. Dit verzamelhandschrift bevat onder andere het excerpt uit Mandé's *Een devoet boexken vanden binnensten ons liefs heren Jhesu Chisti* dat ook is overgeleverd op f. 209-233 van de codex *Gaesdonck, Collegium Augustinianum, Ms. 17*, die ongeveer een kwart eeuw later, rond 1520, door een zuster uit het klooster Nazareth vervaardigd werd.

Kopiïste 3, die rond 1470 werkzaam was, schreef nummer 3 uit ons overzicht, *Den Haag, KB, 73 F 23*, met op f. 138v-143v het exemplar *Meister Eckharts Wirtschaft*. Tenslotte werd op f. 176v-181r van *Den Haag, KB, 73 F 24* (nr. 11), een handschrift uit circa 1490, een preek van Tauler over de Eucharistie gekopieerd. Van dit handschrift weten wij niet of het door een van de zusters geschreven is.

Circa 1510

Te oordelen naar de dateringen die Stooker en Verbeij opgeven, zijn tegen de twintig Middelnederlandse handschriften uit Maaseik geschreven in de vroege zestiende eeuw (enkele rond 1500 of 1525, de meeste rond 1510). Dat ze daar ook (bijna) alle ontstaan zijn, lijkt aannemelijk, al staat maar van vijf handschriften vast dat de kopiïst een vrouw geweest is. De nummers 12-17 uit ons overzicht zijn gedateerd circa 1500/1510. Het zijn alle geestelijke verzamelhandschriften én boekjes van klein formaat. In vier ervan (nr. 12, 14-16) is de tweede Middelnederlandse vertaling van Suso's *Hundert Betrachtungen und Begehrungen*, het derde deel van zijn *Büchlein der ewigen Weisheit*, overgeleverd.³³ De andere twee, nr. 13, *Brussel, KB, II 166*, en 17, *Luik, BPAM, Sh 6 L 31*, bevatten enkele pagina's met excerpten uit het *Horologium* en *Büchlein*.³⁴

De vertaling van de *Hundert Betrachtungen* kan, gezien de handschriftelijke traditie, als typisch 'Maaseïks' aangemerkt worden en speciaal voor dit vrouwenklooster gemaakt zijn.³⁵ Dat aan het begin van de zestiende eeuw in Maaseik

³² Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, nr. 807 (gedateerd 1476), 814 (ca. 1470-1500), 821 (1473), 823 (1478), 826 (1471), 845 (1484), 853 (ca. 1490) en 859 (1497). Zij schreef de eerste drie bladen van de *Legenda aurea* in handschrift *Den Haag, KB, 70 E 14*; de folia 7-341 zijn geschreven door kopiïste 3. Het handschrift wordt gedateerd 1464. Zie Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, p. 270, nr. 809. Verder schreef kopiïste 4 een gedeelte van nr. 862 (ca. 1490).

³³ Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, I, p. 196. Cf. p. 77 en Costard, 'Lektüre in Frauenkonventen', p. 81.

³⁴ Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, p. 283, nr. 849, en p. 264, nr. 279. Deze laatste twee handschriften bevatten o.a. ook een commendatie voor de zielen en gebeden voor de begrafenissen van de kloosterzusters; het Brusselse handschrift heeft op f. 90v-98 de ceremonie van de inkleding en de professie van een zuster, het Luikse handschrift op f. 236-245 gebeden voor de inkleding van de zusters.

³⁵ Cf. José van Aelst, *Passie voor het lijden. De 'Hundert Betrachtungen und Begehrungen' van Henricus Suso en de drie oudste bewerkingen uit de Nederlanden*. Leuven 2005 (Miscellanea Neerlandica 33), p. 251.

gesproken kan worden van een creatieve omgang met teksten en de bewerking ervan ‘im Sinne eines auf persönliche Anneigung zielenden Frömmigkeitsideal’ – om Costard te citeren³⁶ –, blijkt te meer uit enkele reeksen geestelijke oefeningen. Eén daarvan, *Den aylaet der heiliger stat Jherusalem ende des berchs van Calvarien*, is bekend uit zes Maaseikse handschriften, waarvan er vijf rond 1510 gedateerd worden.³⁷ Een andere reeks, *Getijden van de Heilige Drievuldigheid*, is overgeleverd in elf handschriften uit Maaseik, waarvan tien uit de vroege zestiende eeuw dateren. Daartoe behoren ook de codices waarin *Den aylaet* voorkomt.³⁸

Overigens beschouwde pater Ampe, in een artikel uit 1968, die cyclus van ‘eigengemaakte gebeden’ als een nieuw werk van de schrijfster van *Die evangelische Peerle*, een mystiek werk dat vanaf de jaren dertig van de zestiende eeuw een ware bestseller in druk werd.³⁹ Die toeschrijving kan zonder nader onderzoek echter niet zomaar geaccepteerd worden.

Circa 1545-1550

Wat betreft de mystieke literatuur uit deze periode, wordt een eenzame positie ingenomen door twee handschriften, beide in-quarto, die door Deschamps’ kopiïste 5 zijn geschreven. Van deze twee handschriften bevat nummer 19, *Den Haag, KB, 73 F 28*, op f. 5-12 een tweede kopie van Ruusbroecs *Vanden vier becoringhen*.⁴⁰

³⁶ Costard, ‘Lektüre in Frauenkonventen’, p. 81.

³⁷ Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, noemen Brussel, KB, II 277 (ca. 1510), II 1332 (ca. 1510), IV 94 (ca. 1510), IV 317 (ca. 1510), Londen, BL, Add. 29985 (ca. 1510) en Utrecht, MCC, BMH 101 (s. 15). Zie ook Kathryn M. Rudy, ‘Den aylaet der heiliger stat Jherusalem ende des berchs van Calvarien. Indulgedent Prayers for Mental Holy Land Pilgrimage in Manuscripts from the St. Agnes Convent in Maaseik’, in: *Ons geestelijk erf* 74 (2000), p. 211-254.

³⁸ Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, vermelden de *Getijden vander heiliger Drievoldicheit* in Brussel, KB, II 277 (ca. 1510), II 1332 (ca. 1510), II 3490 (ca. 1510), Londen, BL, Add. 29985; *Die getijden vander heyligher Drievuldicheit* in Brussel, KB, II 5520 (kopiïste 6, ca. 1510), Frankfurt a/M., SUB, Praed. 12 (ca. 1510), Luik, UB, 2328 (1504), Utrecht, Museum Catharijne Convent, BMH 101 (s. 15); *Der heiliger Drievoldicheit* in Brussel, KB, IV 31 (begin ontbreekt) (ca. 1510), IV 94 (ca. 1510); en *Suverlike getijden vander heiliger Drievoldicheit* in Brussel, KB, IV 317 (ca. 1510).

³⁹ A. Ampe, ‘Kleine tractaten van de Schrijfster der Peerle. Uit een Diester handschrift’, in: *Ons geestelijk erf* 42 (1968), p. 321-373. In de composiet uit het begijnhof te Diest (Antwerpen, Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap, 3118 e 28, niet in Stooker en Verbeij), waaruit Ampe de tekst uitgeeft, omvat *Dit sijn die getijden vander heyligher Drievuldicheit* de quaternio f. 9-16 (f. 16r-v bleef onbeschreven). Daarop volgt een eenheid van vijf katernen (f. 17-60, f. 58-60 oorspronkelijk onbeschreven), met *Een inwendige oeffeninge vander passien ons Heeren*. Ook in deze passie-oefening meent Ampe het geestesmerk van de schrijfster van de *Peerle* te herkennen. De betreffende katernen dragen een eigen nummering. Beide werken zouden elk afzonderlijk ten behoeve van de eigen communiteit in meerdere exemplaren zijn vermenigvuldigd en verspreid. De twee papieren handschriftjes zijn geschreven door dezelfde kopiïste en worden op basis van de watermerken rond 1550 gedateerd. Dezelfde combinatie van *Getijden* en passie-oefening lijkt mij, op grond van de gegevens die Stooker en Verbeij verstrekken, ook voor te komen in een aantal van de hiervoor genoemde Maaseikse handschriften.

⁴⁰ Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, p. 273-274, nr. 815.

Het andere handschrift, *Den Haag, KB, 73 H 21* (nr. 18), waaraan nog een andere kopiïste heeft meegewerkt, kwam over een langere periode, van 1545 tot 1547, tot stand. Op f. 82-190 werd een verzameling preken (op naam van Johannes Tauler afgeschreven naar de in 1521 te Bazel verschenen uitgave (herdruk in 1522), die ingevoegde preken, onder andere van Meister Eckhart bevat. Net als bij de Maaseikse versie van *Hundert betrachtungen* uit de vroege zestiende eeuw, kan het gaan om eigen vertaalwerk. Het gedeelte ervoor, dat deels naar *Den Haag, KB, 73 H 21* (nr. 4) werd afgeschreven, bevat hoofdstuk 22 van Eckharts traktaat *Reden der Unterweisung*.

TUSSENBALANS

Voor de vijftiende eeuw moeten wij, net als in Maaseik en Geldern, voor het Sint-Agnesklooster in Maaseik rekening houden met de opbouw van een passende kloosterbibliotheek die samenhangt met de invoering van de regel van Augustinus. Dat de zusters Agnieten actief daaraan gewerkt hebben – dat wil zeggen zelf papieren handschriften in-quarto en in-octavo voor de bibliotheek vervaardigden –, blijkt uit de vier verzamelcodices met geestelijke literatuur van ‘na 1459’. Als opgemerkt, bevat er daarvan maar één mystieke teksten.

De vraag is of de oorsponkelijke situatie in Arnhem, die we voor 1500 maar uit negen handschriften kennen, op één lijn gesteld kan worden met die in de twee andere vrouwenkloosters. Daarbij laat Geldern meer dan Maaseik een grote belangstelling zien voor de werken van Jan van Ruusbroec, voor Godfried van Wevels *Vanden XII dogheden* en *Der mynnen regel*, en voor de Rijnlandse mystici; de betreffende handschriften dateren uit circa 1450-circa 1480.

Waar de productie van handschriften in Geldern aan het einde van de vijftiende eeuw stagneert, lijkt zij rond 1510 in Maaseik een opmerkelijke piek te bereiken, mede in relatie tot een eigen literaire activiteit. Een bewijs daarvoor vormt onder andere de herhaaldelijk gekopieerde ‘Maaseikse’ vertaling van Suso’s *Hundert betrachtungen*. Ook de ‘vernederlandste’ versie van de Bazelse Taulerdruk uit het begin van de jaren twintig, die nog in 1545-1547 in het klooster afgeschreven werd, lijkt in dit beeld van een Maaseikse mystiek-spirituele canon te passen. Rond dezelfde tijd begint in Arnhem een tweede periode in de handschriftelijke traditie, die zeven papieren handschriften omvat, die alle uit schrijfactiviteiten van de Arnhemse religieuzen zijn voortgekomen en, op één na (nr. 15), alleen of hoofdzakelijk mystieke teksten bevatten. Vier ervan werden, als opgemerkt, pas recent aan het Agnietenklooster gekoppeld.⁴¹

⁴¹ Zie Hans Kienhorst & Mikel Kors, ‘Oude fragmenten van Jacob van Maerlants Rijmbijbel in handschriften uit het Agnietenklooster in Arnhem’, in: *Leuvense bijdragen* 94 (2005), p. 163-188; *Het Gaesdonckse-traktatenhandschrift*, m.n. p. 37-39; Hans Kienhorst, ‘Meer mystiek uit het Arnhemse Agnietenklooster. De handschriften Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 51 en 133 H 13’, in: Jos Biemans e.a. (red.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*. Zutphen 2007 (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel N.R., deel 8), p. 201-215.

Behalve dat twee van die zes handschriften ‘eigentijdse mystiek’ bevatten (een uitgebreid excerpt van de *Peerle* en de *Arnhemse mystieke preken*), gaan ze voor een deel terug op gedrukte werken of vertalingen daarvan uit de jaren dertig en veertig, en bij de publicatie van die drukken waren Keulse kartuizers uit de Lage Landen betrokken.⁴² Door deze even kleine als belangwekkende groep codices verwierf Arnhem zich de laatste jaren een prominente positie als exponent van de mystieke herleving die zich in de zestiende eeuw in de Lage Landen en het aangrenzende Rijnland in handschrift en druk manifesteerde.

MYSTIEK IN HANDSCHRIFTEN UIT HET ARNHEMSE SINT-AGNIETENKLOOSTER:
PERIODE 2 (CA. 1540-CA. 1575)

Het meest in het oog springen de twee folianten *Berlijn, SBB-PK, mfg 242 en 243* (nr. 13), die in 1550 geschreven werden. Zij bevatten een ‘vernederlandst’ afschrift van het verzameld werk van Tauler, dat werd bezorgd door Petrus Noviomagus, gewoonlijk geïdentificeerd als Petrus Canisius. Deze publicatie verscheen in 1543 bij Van Gennep in Keulen onder de titel *Des erleuchten D. Johannis Tauleri, von eym waren Evangelischen leben göttliche Predig, Leren, Epistolen, Cantilenen, Prophetien*.⁴³ Het afschrift van de Taulerdruk wordt midden in de tweede band, *mfg 143*, gevolgd door de Nederlandse vertaling van Geertruid van Helfta, *Insinuationum divinae pietatis libri V*. Voor deze vertaling werd vermoedelijk gebruik gemaakt van de editie door de Keulse kartuizer Justus Lanspergius, die in 1536 bij Melchior Novesianus in Keulen verscheen.

De vertaling van *Eden seu Paradisus contemplativorum* in de verloren gegane codex uit *Münster* (nr. 12) kan teruggaan op het derde boek van de *Theologia mystica*; onder deze titel publiceerde Dirk Loer van Stratum, de Brabantse vicaris van de Keulse kartuize, de verzamelde werken van Herp in de Latijnse vertaling, die voor het eerst in 1538 eveneens bij Novesianus in Keulen gedrukt werd. Een derde handschrift, *Den Haag, KB, 71 H 51* (nr. 11), uit circa 1540, bevat als derde eenheid de vertaling van *Hortulus devotionis*, geschreven door een onbekende Keulse kartuizer, mogelijk de Limburger Gerard Kalckbrenner, en in 1541 gedrukt bij Van Gennep in Keulen, twee jaar voor de Tauler-editie van Petrus Noviomagus.

De eerste eenheid van *71 H 51*, die door dezelfde kopiïste geschreven werd als eenheid III, heeft als hoofdtekst een uitgebreid excerpt van *Die evangelische peerle*. Dit excerpt is de enige handschriftelijke getuige; de kopie kan nog zijn

⁴² Schepers, ‘Het verborgen leven’, p. 292-302, besteedt uitvoerig aandacht aan deze handschriften. De volgende paragraaf is hieraan schatplichtig.

⁴³ Via de Latijnse vertaling van Surius zijn de *Institutiones Taulerianae*, die in de Taulerdruk van 1543 een op zichzelf staand, nieuw compilatiewerk vormen, een eigen leven gaan leiden, zoals onder andere blijkt uit de vertaling door Van Hemert, die in 1557 in Antwerpen gedrukt werd en hierna nog aan bod zal komen.

gemaakt tijdens het leven van de vrouwelijke auteur, *Anonyma Virgo*, die naar verluidt in 1540 op 77-jarige leeftijd overleed. Een eerste uitgave van haar werk, de 'kleine Peerle', verscheen in 1535. Zij werd bezorgd door Dirk Loer, die in 1537/38 een uitgebreidere versie, 'de grote Peerle', uitgaf, waarvan sindsdien verschillende nieuwe edities verschenen.⁴⁴

Dezelfde Arnhemse zuster kopieerde ook de eenheden I en III van *Brussel, KB, 14716* (nr. 10). De laatste bevat *Der mynnen regel*, dat wij onder andere compleet kennen uit *Berlijn, SBB-PK, mgq 1079*, een handschrift uit klooster Nazareth in Geldern (nr. 4), waar het werkje rond 1460 gekopieerd werd. Misschien moeten we bij het Arnhemse afschrift ook rekening houden met de editie die in 1537, gelijktijdig met de eerste uitgave van de 'grote Peerle', onder de titel *Dat boecxken geheten der liefden oft der minnen regel*, in Leiden gedrukt werd; deze publicatie komt eveneens op naam van de Keulse kartuizer Dirk Loer.

De eerste eenheid van *Brussel 14716* bevat een excerpt uit Jan van Ruusbroec, *Een spiegel der eeuwigher salicheit*, dat volledig is overgeleverd in een van de oudere Arnhemse handschriften, namelijk *Brussel 2412-13* (nr. 2). Verder bevat eenheid I de *Spiegel der waerheit* van Hendrik Mande, die hier in twee aparte delen uiteenvalt, waarvan het tweede deel aan Ruusbroec wordt toegeschreven. Het eerste deel wordt gevolgd door excerpten uit Mande's *Een devoet boecxken van den binnensten ons liefs heren Jhesu Christi*, waarna het gat gedicht wordt door het Ruusbroec-excerpt.

Teksten van Ruusbroec zijn verder nog overgeleverd in eenheid III van het zogenaamde Gaesdonckse traktatenhandschrift (nr. 14). Deze codex in-octavo, die enkel nog uit een complete set foto's bekend is, bestaat uit zeven codicologische eenheden, die door verschillende zusters uit Sint-Agnes geschreven zijn. In eenheid I (f. 1-75) zijn op f. 35r-75v vijf afzonderlijke, onderling samenhangende verhandelingen over de vereniging van de ziel met God afgeschreven, die de invloed verraden van Meister Eckhart.⁴⁵

Preken van Eckhart of op zijn naam gesteld, komen voor in de laatste drie eenheden, die de folia 204-267 beslaan.⁴⁶ En de mystiek van Eckhart drong vermoedelijk al eerder in het klooster door via de Taulerdruk uit 1543, die in de twee Berlijnse folianten (nr. 13) gekopieerd werd.⁴⁷

De vijf mystieke verhandelingen uit het Gaesdonckse-traktatenhandschrift, zouden geschreven kunnen zijn 'door een Nederlandse dominicaan, die in Keulen heeft gestudeerd', mogelijk een jongere tijdgenoot van Eckhart.⁴⁸ Aan het eerste van de 'Gaesdonckse traktaten' is de naam van de dominicaan Johannes Franke verbonden. Een versie van dit traktaat is overgeleverd in de codex

⁴⁴ Schepers, *Het verborgen leven*, p. 297-299.

⁴⁵ Cf. *Figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984*. Nijmegen 1984, p. 61-62, nr. 8. Ubbink, *De receptie van Meister Eckhart*, p. 148, wijst er op, dat deze mystieke verhandelingen 'naar inhoud en woordgebruik herhaaldelijk sterk aan Eckhart doen denken'.

⁴⁶ Cf. Ubbink, *De receptie van Meister Eckhart*, p. 143-148.

⁴⁷ Cf. Ubbink, *De receptie van Meister Eckhart*, p. 143-144, n. 89.

⁴⁸ *Figuren en facetten*, p. 61.

Berlijn, SBB-PK, mgq 1079,⁴⁹ die ik hiervoor al noemde in verband met *Der mynnen regel*. Verder is het bekend uit twee Duitse handschriften.⁵⁰

Letterlijk en figuurlijk een apotheose vormen de mystieke preken, die – 162 in aantal – zijn afgeschreven in de codex *Den Haag, KB, 133 H 13* (nr. 16).⁵¹ Het handschrift in-quarto werd circa 1575 geschreven door een van de handen van het Gaesdonckse-traktatenhandschrift; de zuster in kwestie kon haar werk echter niet voltooien, zodat de laatste anderhalve katern onbeschreven is gebleven. De preken vormen een synthese van de Brabantse en Rijnlandse mystiek van de veertiende eeuw⁵² en zijn inhoudelijk verwant aan de *Peerle* en het in 1543 te Antwerpen verschenen *Vanden tempel onser sielen*, dat aan dezelfde *Anonyma Virgo* wordt toegeschreven.⁵³ Ze laten zien dat Sint-Agnes in Arnhem in de zestiende eeuw een centrum is geweest van een mystieke cultuur, waarin een belangrijke rol voor religieuze vrouwen was weggelegd.

MYSTIEK ONDER CONTROLE

De ‘tweede’, overwegend mystiek gekleurde handschriftelijke traditie zoals die zich vanaf circa 1540 tot circa 1575 in het Arnhemse Sint-Agnietenklooster manifesteert, sluit aan op een periode waarin door Karel van Gelre (1492-1538) fanatiek wordt opgetreden tegen de opkomst van de ‘lutherse ketterij’ in zijn hertogdom, en tegelijkertijd vanuit Keulen een cultuurstrijd geïnstigeerd wordt, die gericht is ‘op het doen herleven van mystieke spiritualiteit om zo een dam op te werpen tegen het oprukkende Lutheranisme’.⁵⁴ Met dit oogmerk gaven de Keulse kartuizers ook vrouwelijke mystici als de schrijfster van de *Peerle* en de Oisterwijkse begijn Maria van Hout († Keulen, 1547) uit. Het werk van deze mystica verscheen in 1531, in een uitgave door Gerard Kalckbrenner, onder de titel *Der rechte wech*; Kalckbrenner, die van 1536 tot zijn dood in 1566 prior was van de Keulse kartuize, was overigens ook betrokken bij de eerste en enige editie van *Van den tempel onser sielen*.

Dat mannelijke kerkelijke ambtsbekleders omgekeerd bij de verspreiding van mystieke literatuur onder vrouwelijke religieuzen betrokken waren, als het ware in de voorwaarden scheppende sfeer bezig waren, mogen we misschien afleiden uit de vertaling van de *Institutiones Taulerianae* die in 1557 bij Symon Cock te Antwerpen verscheen onder de titel *Van volcomentheyt alre deuchden*. Voor deze vertaling tekende Anthonius van Hemert, kanunnik te Mariënhage te Woensel bij Eindhoven. Van Hemert was enige tijd rector van het regularissenklooster

⁴⁹ *Figuren en facetten*, p. 61.

⁵⁰ München, Staatsbibliothek, Cgm 133 (eerste helft 14de eeuw) en Cgm 214 (derde kwart 15de eeuw).

⁵¹ Zie de bijdrage van Kees Schepers in deze aflevering van *Ons geestelijk erf*.

⁵² Zie Schepers, ‘Het verborgen leven’, p. 307-308.

⁵³ *Ibidem*, p. 296-302.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 302.

Soeterbeeck te Nuenen, waar hij circa 1560 ook overleed. Zijn vertaling van dit werk, dat onder andere fragmenten bevat van Eckharts *Reden der Unterweisung* en de bewerking daarvan in *Van den xii dogheden*,⁵⁵ droeg hij op aan de priorin en zusters van het Bossche Sint-Geertruidklooster.⁵⁶

In deze lijn voortredenerend, kan de belangstelling voor de mystieke traditie die de Arnhemse regularissen vorm gaven door het aanleggen van verzamelhandschriften als het Gaesdonckse-traktatenhandschrift, (mede) samenhangen met het optreden van Nicolaas van Diepenbroeck, regulier van het klooster Bethlehem te Zwolle. Die zou in de jaren zestig van de zestiende eeuw de rust en vrede hebben hersteld die een zijn voorgangers, pater Jan van Lochem in zijn kroniek uit 1520-1525 nog zo geprezen had, toen hij prior van Albergen was.⁵⁷

De positieve houding tegenover het spirituele klimaat in het Agnietenklooster wordt wellicht ondersteund door een archiefstuk uit 1547, waarin verklaard wordt dat Sweder van Kervenheim, proost van Zutphen, zijn hele boekenbezit en zijn miskelk naliet aan het Arnhemse Sint-Agnesklooster.⁵⁸ Van Kervenheim was van 1526 tot het jaar van zijn overlijden, 1547, in dienst van Karel van Gelre en van keizer Karel V, en wordt door eerstgenoemde in 1531 veelzeggend *der ketterijen eyn haeter, aenvechter ind uytroeyder* genoemd, al verneemen wij volgens Jan Kuys vreemd genoeg voor noch na 1531 iets van de activiteiten van Van Kervenheim op het terrein van de ketterbestrijding en blijft het bij deze ene vermelding.⁵⁹ Van de boeken die de proost van Zutphen aan het klooster naliet, is tot op heden geen spoor teruggevonden.

Een aantal van de zestiende-eeuwse codices, waaronder het Gaesdonckse-traktatenhandschrift en misschien de *Arnhemse mystieke preken*, dateert uit de

⁵⁵ Ubbink, *De receptie van Meister Eckhart*, p. 143-144, n. 89, met verwijzing naar A. Ampe, 'Een kritisch onderzoek van de *Institutiones Taulerianae*', in: *Ons geestelijk erf* 40 (1966), p. 167-240.

⁵⁶ P.J. Begheyn, 'De verspreiding van de evangelische peerle', in: *Ons geestelijk erf* 51 (1977), p. 391-421, p. 394. Het klooster Sint-Geertruid behoorde, net als Sint-Agnes in Maaseik, tot de eerste vier regularissenkloosters die zich bij het kapittel van Venlo aansloten. Soeterbeeck behoort tot de tweede generatie kloosters die zich aansloten.

⁵⁷ Begheyn, 'De handschriften', p. 10-11. Uit de periode 1452 tot 1525, het jaar waarin Jan van Lochem benoemd werd, zijn vijf rectoren bij name bekend, en die kwamen ook allemaal uit het Sint-Anthoniusklooster in Albergen. Begheyn, 'De handschriften', p. 42, noemt voor 1543 'Johannes ten Mersche' als pater van het Arnhemse Agnietenklooster, en voor 1559 'Nicolaus van Diepenbroeck'. J.P. Begheyn, 'Nieuwe gegevens betreffende de "Evangelische Peerle"', in *Ons geestelijk erf* 58 (1984), p. 30-40, p. 31, geeft als aanvulling voor 1548 'Bernard ten Mersche, ook genaamd Van Lochem († 1549/51)', voor 1551 'Thomas van Zutphen', en voor 1563 'Nicolaes van Diepenbroeck'. Zie ook de bijdrage van Koen Goudriaan aan deze aflevering van *Ons geestelijk erf*.

⁵⁸ Oud-rechterlijk archief der stad Arnhem, inv. no. 393, schepensignaat 1547-1549, f. 39r. Zie A.J. Maris, 'Boeken van Zweder van Kervenheim voor het Sint-Agnietenklooster te Arnhem', in: *Bijdragen en mededelingen van de vereniging 'Gelre'* 67 (1973), p. 76. De toenmalige pater van het Sint-Agnietenconvent was Bernard ten Mersche. Mater was, van 1543 tot 1557, Agnes van Aeswijn. Zie Begheyn, 'De handschriften', p. 10 en 43.

⁵⁹ J. Kuys, 'Sweder van Kervenheim. 1480/1500-1547, proost van Zutphen en hertogelijk ambtenaar', in: *Biografisch woordenboek Gelderland* 2. Hilversum 2000, p. 48-51.

periode waarin Van Diepenbroick biechtvader in Sint-Agnes was en de kloosterdiscipline op een hoger plan bracht.⁶⁰ In die periode leefde ook Alberta Thonysdr. van Middachten in Sint-Agnes. Begheyn noemt voor haar verblijf de jaren 1541 tot 1570.⁶¹ Alberta is de enige bij naam bekende kopiïste uit het klooster. Zij wordt als schrijfster genoemd in *Nijmegen, UB, 303* (het enige handschrift zonder mystieke teksten); en zij is een van de handen die in het Gaesdonckse-traktatenhandschrift worden onderscheiden. Verder staat haar naam op het perkamenten schutblad voorin de band van het Latijnse boekje *Den Haag, KB, 135 E 3* (160 folia, papier en perkament, 11,2 × 6,7 cm): *Iste liber pertinet ad sanctam Agnetem in Arnhem monialium sub custodia sorori Aelberte de Middachten*. Ook vanwege de functie van ‘boekbewaarster’ kan Alberta een sleutelpositie bekleed hebben in het kopiëren van mystieke teksten in Sint-Agnes. Haar rol in de productie en correctie van de handschriften uit dit klooster wordt thans onderzocht.

BESLUIT

Wat betreft de periode tussen de aanname van de regel van Augustinus en het einde van de vijftiende eeuw, zal de productie van Middelnederlandse handschriften in het Sint-Agnesklooster uit Arnhem waarschijnlijk niet bijzonder hebben afgeweken van die in Nazareth in Geldern en Sint-Agnes in Maaseik. In alle drie de kloosters waren de zusters actief betrokken bij de opbouw van een kloosterbibliotheek, en daar maakten ook de nodige mystieke teksten een vast bestanddeel van uit. Opmerkelijk is wel, dat we de Nederlandse versie van het *Soliloquium* van Gerlach Peters alleen in Arnhem aantreffen, en niet binnen de veel omvangrijkere collecties uit Geldern en Maaseik. Het beeld is er in deze laatste twee kloosters toch een van een meer recipiërende schrijfacitiviteit.

Zowel in Arnhem als in Geldern lijkt de productie van handschriften aan het eind van de vijftiende eeuw te stagneren. Het Maaseikse Sint-Agnesklooster kent die opmerkelijke piek rond 1510, die samenvalt met een eigen ‘Maaseikse canon’. Een bijzondere belangstelling voor de mystiek valt daaruit niet af te leiden, al bevatten vier van de ongeveer twintig handschriften weer wel een eigen vertaling van Suso’s *Hundert Betrachtungen und Begehungen*; en in het tweede kwart van de zestiende eeuw kwam in Maaseik misschien ook een eigen ‘vertaling’ van preken van Tauler naar de uitgave van 1521/22 tot stand, zoals blijkt uit een van de twee handschriften die (mede) door hand 5 vervaardigd zijn.

⁶⁰ Zie de bijdrage van Koen Goudriaan aan deze aflevering van *Ons geestelijk erf*.

⁶¹ Begheyn, ‘Nieuwe gegevens’, p. 32, met verwijzing naar W. Wijnaendts van Resandt, *Geschiedenis en genealogie van het geslacht Van Middachten. Bronnenstudie*. Den Haag 1913, p. 79. Bij haar zuster Arnolda gaat het om dezelfde jaren 1541-1470; Anna Thonysdr. van Middachten, een dochter uit het eerste huwelijk van Anthonis van Middachten, wordt als moniaal genoemd in de periode 1542-1545.

Dat laatste past wel enigszins in het beeld van die opvallende mystiek-religieuze opleving in de jaren dertig en veertig van de zestiende eeuw, die in Arnhem gevolgd wordt door een hernieuwde schrijfactiviteit. Uit zes van de zeven bewaarde handschriften, die uit deze ‘tweede periode’ dateren, valt een grote belangstelling te constateren voor de mystieke traditie, zoals die door de Keulse kartuizers editoriaal geproduceerd werd, terwijl de *Arnhemse mystieke preken* speciaal voor dit klooster vervaardigd zullen zijn. De onvoltooide staat van het afschrift van de preken, dat rond 1575 vervaardigd werd, lijkt meteen illustratief voor het einde van een periode, waarin verschillende zusters, later dan in Maaseik, aan een eigen literaire canon bouwden, met bewerkingen van mystieke teksten (Gaesdonckse-traktatenhandschrift) en vertalingen van drukken (Tauler, Herp).

Wij kennen de gedrukte overlevering uit Geldern en Maaseik niet, en evenmin bezitten wij gedrukte boeken met mystieke literatuur uit het Arnhemse Agnietenklooster. Ze zullen er zeker geweest zijn, bijvoorbeeld met *Die evangelische peerle*. Paul Begheyn, die naar de overlevering van deze mystieke bestseller onderzoek deed, wijst in dit verband op Hendrick van Dieveren (†1663), convers of koorheer van het klooster Gaesdonck, aan wie de laatste zusters uit het Arnhemse Agnietenklooster in 1644 onder meer de handschriften *Berlijn SBB-PK, mfg 242 en 243* overdroegen. Van Dieveren bezat ook een exemplaar van de uitgave van de *Peerle* uit 1542, en dat kan natuurlijk van de zusters uit Arnhem afkomstig zijn geweest.⁶² Duidelijk mag zijn, dat in navolging van Begheyn verder gespeurd moet worden naar gebruikssporen in gedrukte boeken met mystieke teksten.⁶³ Alleen dan is het mogelijk een scherper beeld te krijgen van de omgang met de mystieke traditie in vrouwenkloosters van de Moderne Devotie in precies die periode dat daarvoor in Arnhem bij de zusters Agnieten belangstelling gewekt was.

⁶² Begheyn, ‘De verspreiding’, p. 395-396. In het regularissenklooster Nazareth te Waalwijk en later Sint-Geertruid in Den Bosch bevond zich een exemplaar van de ‘kleine Peerle’. Begheyn vermeldt verder onder andere dat van de twee conventen die Nicolaas van Esch in Diest stichtte, Heilig-Geest-Dal een exemplaar van de *Peerle* uit 1542 (Antwerpen, RG, 3114 A 1) en Calvarienberg een exemplaar uit 1551 bezat. De augustinessen uit Soeterbeeck beschikten over twee exemplaren van de Antwerpse druk van de *Peerle* uit 1629; het bewaard gebleven exemplaar heeft de signatuur IV 61. Verder behelst Soeterbeeck V 66 de eerder genoemde *Institutiones Taulerianae*-vertaling *Van volcomentheyt alder deuchden* in de Antwerpse druk uit 1634.

⁶³ Belangrijke gegevens verschaffen ook de boekbanden. Zo wees Kees Schepers mij op de grote overeenkomst tussen de rolstempels op de band van het exemplaar van *Margarita Evangelica* (Coloniae: Melchior Novesianus, 1545) uit het Ruusbroecgenootschap en die op de band van het Haagse handschrift 133 H 13 met de Arnhemse mystieke preken. Zie over de band van het Haagse handschrift Kienhorst, ‘Meer mystiek’, p. 214-215. Begheyn, ‘Nieuwe gegevens’, p. 415, nr. XIII.1, en p. 398 noemt eigendomsmerken uit de zeventiende eeuw, die volgens hem wijzen op een stift van adellijke dames in het Limburgse.

BIJLAGE I
DE MIDDELNEDERLANDSE HANDSCHRIFTEN UIT HET ARNHEMSE
AGNIETENKLOOSTER⁶⁴

1. *Senden-Bösensell, von und zur Mühlen'sche Bibliothek Nünning, Haus Alvinghof, Hs. 20*. Fraai uitgevoerde perkamenten codex uit het begin van de vijftiende eeuw (178 folia, ca. 25 × 18 cm), die de zusters mogelijk al bezaten toen zij nog als begijnen in het huis van *her Otten bynnen aernhem* woonden. Het werd hen nagelaten door *her Claes*, misschien de toenmalige biechtvader. Bevat de complete tekst van Suso's *Horologium aeternae sapientiae* in de 'Noord-Nederlandse redactie', die uit de kring van de moderne devoten afkomstig zou zijn.
2. *Brussel, KB, 2412-13*:⁶⁵ papier en perkament, 46 folia, 21,7 × 15 cm. Eerste helft 15de eeuw (ca. 1440), waarschijnlijk elders vervaardigd; taal zou Brabants zijn. Bevat op f. 1r-27v Ruusbroec, *Een spiegel der eeuwigher salicheit*, op f. 27v-34r *Boecksken der verclaringhe*, en op f. 34r-45r *Vanden blinkenden steen*; op f. 45v-46v Hadewijch, *Tiende brief* en begin *Vierde brief*. Hoorde volgens de eigendomsnotitie bij de beste boeken: *Dit boeck hoert tot sancte Agneten bynen arnhem by die beste boecke*.
3. olim *Bonn, UB, 315*: perkament, 161 folia, 19 × 13 cm; ca. 1450. Bevat *Sinte Jheronymus sterfboeck*. Geschenk van *joffer mechtelt ten have hermans huusvrouw van wyc* (of *wye?*) (f. 161r). Hoorde volgens de eigendomsnotitie bij de beste boeken. De formulering ervan komt exact overeen met die van nr. 2, zodat het om dezelfde hand zal gaan.
4. *Leiden, UB, Ltk. 281*: papier en perkament, 277 folia, 29,8 × 21,5 cm; 1 hand, ca. 1450, zou op basis van het dialect in Arnhem vervaardigd kunnen zijn. Bevat de Zuid-Nederlandse vertaling van de *Legenda aurea* van Jacobus van Voragine, winterstuk met toegevoegde heiligenlevens (zes-tiende eeuw, Alberta van Middachten?).
5. *Bonn, UB, S 293*: papier, 236 (229) folia, f. 4, 5, 113 en 114 perkament, 22 × 13,7 (14,5) cm; 1 hand (man), 15de eeuw. Bernardus van Clairvaux, *Sermones*, 15 preken uit het winterstuk.
6. *Nijmegen, UB, 305*: papier; kopiïste, ca. 1470. Noord-Nederlandse vertaling van Johannes Cassianus, *Collationes patrum* (coll. 1-16).
7. *Leiden, UB, BPL 2692* (olim *Gaesdonck, ms. 62*): papier en perkament, 282 folia, ca. 21 × 14,5 cm; zelfde hand als nr. 6. Bevat o.a., op f. 35rb-79va, Gerlach Peters, *Soliloquium*; op f. 81-139 Thomas a Kempis, *De imitatione Christi* bk. III; op f. 139-143v Ruusbroec, *Eerste brief* en een excerpt uit *Vanden seven sloten*;⁶⁶ en op f. 152r-275r een zeer uitgebreide selectie uit Mechtild van Hackeborn, *Liber specialis gratiae*.

⁶⁴ Het meest recente overzicht geeft Schepers, 'Het verborgen leven', p. 309-312.

⁶⁵ De Vreese, *De handschriften van Ruusbroec's werken*. Gent 1900-1902, p. 70-79, hs. H; *Jan van Ruusbroec 1293-1381. Tentoonstellingscatalogus*. Brussel 1981, p. 163-164, nr. 55.

⁶⁶ Betreft de regels 452-493 van de editie van G. de Baere in de *Opera omnia*.

8. *Nijmegen, UB, 188*: papier, 195 folia, 21,5 × 14 cm; 1 hand, tweede helft 15de eeuw. Twee eenheden: de eerste (f. 1-108) bevat op f. 4v-45r Ps.-Bernardus, *De ordine vitae*; op f. 45r-50v Ps.-Richard van Sint-Victor, *Explicatio in Cantica canticorum*; op f. 50v-106v Johannes Brinckerink, *Collaties*; de tweede eenheid (f. 109-195) bevat op f. 109-152 de *Epistola de tribus votis substantialibus religionis* van de dominicaan Hubert van Romans, en op f. 152v-169v het *Eerste collatieboek* van Dirck van Herxen.
9. *Leiden, UB, BPL 2895* (olim *Gaesdonck, ms. 61*): papier, 205 folia, 21,6 × 14,5 cm; zelfde hand als nr. 8. Bevat op f. 5v-182r de Noord-Nederlandse vertaling van Konrad van Eberbach, *Exordium magnum cisterciense* (dist. IV-VI), op f. 182v-183r gevolgd door excerpten in het Diets van de eerste preek van Jan van Schoonhoven *ad patres in capitulo generali in Windesin congregatos*.
10. *Brussel, KB, 14716*: 323 folia, 14,5 × 10,4 cm; ca. 1540. Bevat twaalf geestelijke teksten. Drie eenheden, de eerste (f. 1-220) en derde (f. 229-323) geschreven door hand 1, de middelste (f. 221-228) door hand 2. Van hand 1 is ook de eigendomsnotitie bovenaan f. I recto: *Totten susteren van sancte Agneten bynnen Arnhem by die beste boeck*. De eerste eenheid bevat teksten van o.a. Hendrik Mande, wiens mystieke traktaten, die, voor het merendeel anoniem overgeleverd, vaak een bewerking bevatten van passages uit het werk van Ruusbroec en daarom zelfs aan hem worden toegeschreven, zoals ook in dit handschrift gebeurt. Een van de teksten is wel van Ruusbroec. Bij de Mande-teksten gaat het om *Een spiegel der waerheit*, gesplitst over f. 136r-185r (hfst. 1-7 en 9-17) en 213v-220r (hfst. 8, aan Ruusbroec toegeschreven), en excerpten uit *Een devoet boexken vanden binnensten ons liefs heren Jhesu Cristi* (f. 185r-195v). Van Ruusbroec werd een excerpt uit *Een spieghel der eeuwigher salicheit* opgenomen (f. 196r-213v).⁶⁷ De derde eenheid bevat *Der mynnen regel*. De quaternio die de middelste eenheid vormt, bevat de niet nader geïdentificeerde tekst *Hoemen dat heilige sacrament geestelic sal ontfangen*.
11. *Den Haag, KB, 71 H 51*: 274 folia, ca. 14 × 10 cm; ca. 1540. Drie codicologische eenheden, de eerste en derde geschreven door hand 1, de middelste door hand 2 van *Brussel 14716*. De eerste eenheid omvat de katernen 1-17 (f. 1-133), met op f. 1-129 een groot excerpt uit de *Evangelische Peerle*. De middelste eenheid omvat katern 18 (de quaternio f. 134-141) en bevat, net als in *Brussel 14716* en van dezelfde hand, de tekst *Hoemen dat heilige sacramente geestelic sal ontfangen*. De derde eenheid omvat de katernen 19-36 (f. 142-274), met de vertaling van de Latijnse compilatie *Hortulus devotionis* (f. 142-272r), die werd

⁶⁷ Betreft de regels 718-1038 van de editie van G. de Baere in de *Opera omnia*.

- samengesteld door een anonieme Keulse kartuizer en werd uitgegeven bij Van Gennep in Keulen in 1541.
12. olim *Münster, Paulinische Bibliothek, Hs. nr. 698*: 293 folia (eerste blad ontbreekt), 15,6 × 10,2 cm; waarschijnlijk eerste helft van de 16de eeuw. Bevat de Mnl. vertaling van Herp, *Eden seu Paradisus contemplativorum*.
 13. *Berlijn SBB-PK, mgf 242 en 243*: twee banden, 262 en 200 folia, 41 × 28 cm;⁶⁸ 1 hand, 1550. Twee codicologische eenheden. De eerste eenheid omvat *mgf 242* en *mgf 243* f. 1-64, met een vernederlandste kopie van de Keulse Tauler-editie door Petrus Canisius uit 1543. De tweede eenheid, *mgf 243* f. 65-200, bevat een vernederlandst afschrift van, waarschijnlijk, de door Lanspergius bezorgde uitgave van Geertruid van Helfta, *Insinuationum divinae pietatis libri V*, die in 1536 door Novesianus in Keulen gedrukt werd.
 14. olim *Gaesdonck, Collegium Augustinianum, ms. 16* (Gaesdonckse-traktatenhandschrift): 266 papieren folia, 15,4 × 10,6 cm; ca. 1560, 9 handen. 48 teksten en tekstjes, verdeeld over zeven eenheden. Eenheid I (f. 1-75), hand 1 (f. 1-34) en 2 (35-75). Op f. 35r-75v de vijf zogenaamde Gaesdonckse traktaten. Eenheid II (f. 76-124), hand 3 (f. 76r-v) en 4 (f. 77r-124v). Op f. 77r-114v Ruusbroec, *Van seven trappen* (gedeeltelijke en bewerkte redactie), op f. 114v-118r een excerpt uit de tweede brief van Ruusbroec, op f. 118r-121v een pseudo-Ruusbroec-tekst, en op f. 121v-124r Taulers preek 60. Eenheid III (f. 125-164), hand 5. Eenheid IV (f. 165-203), hand 6. Op f. 165r-195r en 196r-203v Suso, *Das kleine Briefbuch* en *Das große Briefbuch*, excerpten. Eenheid V (f. 204-211), hand 1. Eenheid VI (f. 212-251), hand 7 (f. 212-243) en 8 (f. 244-251). Eenheid VII (f. 252-267), hand 9. Op f. 210r-248v preken (op naam) van Eckhart. Op f. 248v-251v, Gerlach Peters, *Soliloquium*, hfst. 35 en 36; tekst compleet overgeleverd in nr. 7. Op f. 255v-267v (Ps.-)Eckhart-teksten.
 15. *Nijmegen, UB, 303*: papier, 344 folia, 18,5 × 15 cm; derde kwart 16de eeuw, door hand 1 van het Gaesdonckse-traktatenhandschrift, volgens het colofon op f. 1v door *onse gemynde lieue suster Albert van mydachten tsamen gescreuen ende gegeuen int syeckhuys in een ewige memorie ende tot verweckinge der gheenre die daer wt lesen*. Bevat 'aflaten van Rome' (f. 2r-23v), kalender (13v-47v), 'aflaten van Jeruzalem' (47v-49r), heiligenlevens uit de Zuid-Nederlandse vertaling van de *Legenda aurea* en *Vaderboec* (58v-79v), en preken (f. 80r-336r).
 16. *Den Haag, KB, 133 H 13*: 391 folia, ca. 19 × 15,2 cm; circa 1575, door hand 3 van het Gaesdonckse-traktatenhandschrift (nr. 14, f. 76). Bevat 162 anonieme mystieke preken, geordend volgens het liturgische jaar, waarvan het *proprium de sanctis* aan het eind niet voltooid is. Volgen we de

⁶⁸ Daarvoor moet papier van royaal formaat zijn gebruikt, ca. 43 × 62 cm, i.p.v. het meer gebruikelijke kanselarijformaat, ca. 32 × 45 cm.

foliëring, dan eindigt de thans laatste preek onvoltooid in kolom 172vb; waarna nog elf onbeschreven en niet gefolieerde bladen volgen.

BIJLAGE II

HANDSCHRIFTEN MET MYSTIEKE LITERATUUR UIT NAZARETH IN GELDERN⁶⁹

1. *Berlijn, SBB-PK, mgq 1084*:⁷⁰ 219 folia, 22 × 15,5 cm; 7 handen, tweede tot derde kwart 15de eeuw. Mystiek verzamelhandschrift; bevat op f. 175r-183r Ruusbroec, *Vanden vier becoringhen* en op f. 153v het begin van zijn vierde brief. *Vanden vier becoringhen* begint op de eerste bladzijde van een nieuw katern; het traktaat vormde de eerste tekst van een codicologische eenheid. Verder preken, vnl. van Meister Eckhart en uit zijn kring; meest omvangrijke verzameling Eckhart-preken.
2. *Kraków, Biblioteka Jagiellńska* (olim *Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*), *mgq 1087*:⁷¹ 197 folia, papier en perkament, 22,5 × 15 cm; 8 handen, ca. 1450-1460. Geestelijk verzamelhandschrift. Bevat op f. 159r-197v (hand 7) Ruusbroec, *Vanden geesteliken tabernakel* (versie 1), gedeeltelijk. Bij het Ruusbroec-traktaat kan het gaan om een codicologische eenheid die aan het eind incompleet is (f. 159-197: 3 quinionen, 1 quinio minus 1 blad, 1 blad); het blad dat eraan voorafgaat, f. 158, is geheel onbeschreven.
3. *Bonn, UB, S 2052*: 204 folia, 21,5 × 17 cm; 7 handen, 1454. Geestelijk verzamelhandschrift, met op f. 57r-59r excerpten uit *Der mynnen regel* en op f. 1-36r preken van Tauler en Eckhart.
4. *Berlijn, SBB-PK, mgq 1079*:⁷² 197 folia, 21,5 × 14,5 cm; 7 handen, ca. 1460 (of iets eerder). Op f. 76-136 (hand 3-5) *Der mynnen regel*, mogelijk een aparte codicologische eenheid (1 quinio, 1 quaternio, 1 quinio, 1 quinio minus 2 bladen, 1 quinio, 1 ternio minus 2 bladen); verder preken van o.a. Tauler en Eckhart, en andere teksten, waaronder op f. 191v-196r het eerste van de 'Gaesdonckse traktaten'.
5. *Berlijn SBB-PK, mgq 1083*:⁷³ 2+189 folia, 20,8 × 15 cm; 7 handen, ca. 1460. Geestelijk verzamelhandschrift, wellicht een composiet, waarin de folia 1-62 (5 quinionen) en 63-98 (quinio, senio minus 2 folia, quinio, ternio) twee opeenvolgende eenheden vormen.

⁶⁹ De gegevens ontleen ik aan Costard, *Spätmittelalterliche Frauenfrömmigkeit*. Het dialect is, tenzij anders vermeld, oostelijk Middelnederlands getypeerd, met de toevoeging 'Geldern, Nazareth' als (waarschijnlijke) productieherkomst. Tenzij anders vermeld, zijn de handschriften geheel geschreven op papier.

⁷⁰ De Vreese, *De handschriften*, p. 123-130, hs. M5.

⁷¹ De Vreese, *De handschriften*, p. 144-151, hs. M8.

⁷² *Jan van Ruusbroec 1293-1381*, p. 235-236, nr. 98.

⁷³ De Vreese, *De handschriften*, p. 117-123, hs. M4; *Jan van Ruusbroec 1293-1381*, p. 174-177, nr. 64.

- Bevat op f. 1r-62r (hand 1-3) Ruusbroec, *Een spiegel der eeuwigher salicheit* excerpten, afgewisseld met excerpten uit *Vanden blinkenden steen*, *Vanden seven sloten*,⁷⁴ *Vanden geesteliken tabernakel* (versie 1) en *Vierde brief*. Folio 62v is blanco. Op f. 63r-95v (hand 4) Ruusbroec, *Vanden blinkenden steen*. De teksten op f. 95v-98v en 99r-153v zijn geschreven door hand 5.
6. *Kraków, mgq 1094*: 114 folia, 20,5 × 15 cm; 2 handen; 1468, Mnl., misschien pas later Geldern, Nazareth. Geestelijk verzamelhandschrift. Bij f. 1-57 en 58-112 kan het gaan om twee afzonderlijke codicologische eenheden, elk geschreven door een andere hand.⁷⁵ De eerste (f. 1-77; 4 senionen, 1 quinio minus 1 blad) bevat op f. 1r-55v *Vanden XII dogheden*; f. 57v is blanco; de tweede eenheid (f. 58-112; quinio, 4 quaternionen, quaternio minus 1 blad, ternio) heeft op f. 58r-102r *Der mynnen regel* als hoofdtekst; op f. 102rb-110ra Suso, preek over *Lectulus noster floridus est* (deze preek ook in nummer 1, eenheid V van de Maaseikse handschriften).
 7. *Bonn, UB, S 2055*: 207 folia, papier en perkament, 21,2 × 16 cm; 11 handen, ca. 1460-1480, vermoedelijk Nazareth. Bestaat uit twee codicologische eenheden. De eerste (f. 1-128: senio minus 3 bladen, 5 senionen, senio minus 1 blad, 4 senionen) bevat op f. 1r-127r Ruusbroec, *Vanden XII beghinen* (gedeeltelijk, eerste blad ontbreekt), geheel door hand 1 geschreven; f. 127v-128v zijn blanco.
 8. *Kraków, mgq 1086*:⁷⁶ 219 folia, 21,3 × 14,5 cm; 1 hand, ca. 1460-1480, Mnl., misschien later Geldern, Nazareth. Geestelijk verzamelhandschrift, met op f. 80va-94va een groot excerpt uit Ruusbroec, *Vanden seven sloten*,⁷⁷ en op f. 199-214 *Vanden geesteliken tabernakel* (versie 2), gedeeltelijk; het *Tabernakel* vormt de laatste, incomplete, eenheid (quaternio minus 2 bladen, quinio).
 9. *Berlijn, SBB-PK, mgo 352*:⁷⁸ 206 folia, 14,5 × 10,5 cm; 1 hand, ca. 1460-1490. Geestelijk verzamelhandschrift. Eigendomsmerk op rectozijde eerste van de niet genummerde bladen voorin de band. De folia 110-169 vormen mogelijk een aparte eenheid (2 quinionen, senio, 2 quinionen, quaternio), met op f. 110r-166v als hoofdtekst Ruusbroec, *Die geestelike brulocht*, tweede redactie, boek 1;⁷⁹ f. 169 is blanco.
 10. *Berlijn, SBB-PK, mgo 353*:⁸⁰ 182 folia, 14,4 × 10,5 cm; 9 handen, tweede helft 15de eeuw. Geestelijk verzamelhandschrift. F. 143-170 vormen een

⁷⁴ Betreft de regels 71-166, 938-948, 955-993, 108 en 109-1115 van de editie van G. de Baere in de *Opera omnia*.

⁷⁵ De datering 1454 staat in kolom 55vb, waarin *Vanden XII dogheden* eindigt. De tekst erna, op f. 56r-57r is door dezelfde hand in een textualis i.p.v. hybrida geschreven.

⁷⁶ De Vreese, *De handschriften*, p. 137-144, hs. M7.

⁷⁷ Betreft de regels 501-1115 van de editie van G. de Baere in de *Opera omnia*.

⁷⁸ De Vreese, *De handschriften*, p. 105-109, hs. M1.

⁷⁹ Omvat de regels 1-1022 van de editie van J. Alaerts in de *Opera omnia*.

⁸⁰ De Vreese, *De handschriften*, p. 109-113, hs. M2.

- aparte codicologische eenheid, geschreven door hand 8, met op f. 143-159r excerpten uit Ruusbroec, *Die geestelike brulocht* boek 2.⁸¹
11. *Kraków, mgq 1085*: 264 folia, papier, 21 × 15 cm; 1 hand, ca. 1489. Geestelijk verzamelhandschrift, met op f. 171r-225v *Vanden xii dogheden*.
 12. *Kraków, mgq 1088*: 126 folia, 21,3 × 14,5 cm, 2 handen, laatste kwart 15de eeuw, Mnl., misschien pas later Geldern, Nazareth. Geestelijk verzamelhandschrift, met op f. 1r-2r de inhoudsopgave, en op f. 3r-117v de tekst van Hendrik Herp, *Spieghel der volcomenheit*; op f. 118r-123rb een excerpt uit Suso, preek over *Lectulus noster floridus est*; en op f. 124va-125ra excerpten uit Ruusbroec, *Een spiegel der eeuwigher salicheit*.
 13. *Berlijn, SBB-PK, mgq 1082*:⁸² 244 folia, 21,5 × 14,5 cm. Composiet van drie eenheden. (Circa) 1519, pas later Geldern, Nazareth.
Eenheid I: f. 1-73; op f. 1ra-72vb *Bedudinghe op Cantica Cantorum*, excerpten uit eerste redactie, *Finitum anno 1519*; f. 73 is blanco.
Eenheid II: f. 74-198, met op f. 74ra-198va Mnl. vertaling van Gerard Zerbolt van Zutphen, *Liber de spiritualibus ascensionibus*, c. 28-42, met datering 1519 in Latijns colofon.
Eenheid III: f. 199-244; op f. 199ra-242vb Ruusbroec, *Een spiegel der eeuwigher salicheit*.
 14. *Gaesdonck, Collegium Augustinianum, ms. 17*: 289 folia, papier en perkament, 14,5 × 10 cm, zuster Johanna de Schild, ca. 1520. Gebeden- en getijdenboek, met op f. 209-233 excerpten uit Mande, *Een devoet boexken van den binnensten ons liefs heren Jhesu Christi* c. 6-14 (Haags-Gaesdoncks excerpt).
 15. olim *Münster, Paulinische Bibliothek, Hs. nr. 698*: pas later Geldern, Nazareth. Zie handschriften uit het Arnhemse Agnietenklooster, nr. 12.

BIJLAGE III

HANDSCHRIFTEN MET MYSTIEKE LITERATUUR UIT SINT-AGNES IN MAASEIK

1. *Den Haag, KB, 73 H 25*:⁸³ 135 folia, 21,6 × 14,5 cm; 1 hand (eerste kopiïste), tweede kwart 15de eeuw. Eigendomsmerk op f. 135v. Vijf eenheden:
I (f. 1-36): op f. 1r-36r Ruusbroec, *Vanden seven sloten*, niet helemaal de complete tekst;⁸⁴ f. 36v blanco
II (f. 37-67): op f. 37r-67r Ruusbroec, *Dat rijcke der ghelieven*;⁸⁵ f. 67v blanco

⁸¹ Betreft de regels b240-b359 en b668-b971 van de editie van J. Alaerts in de *Opera omnia*.

⁸² De Vreese, *De handschriften*, p. 113-117, hs. M3.

⁸³ De Vreese, *De handschriften*, p. 228-235 en 258, hs. W; *Jan van Ruusbroec 1293-1381*, p. 162-163, nr. 54.

⁸⁴ Omvat de regels 15-1115 van de editie van G. de Baere in de *Opera omnia*.

⁸⁵ Omvat de regels 1-1069 van de editie van J. Alaerts in de *Opera omnia*.

- III (f. 68-105): op f. 68r-105r Ruusbroec, *Van seven trappen*; f. 105v blanco
- IV (f. 106-123): twee preken van Johannes Tauler (f. 116r-113v; 118v-123v) en een van Henricus Suso (f. 113v-118v: *Miserunt Judaei*)
- V (f. 124-135): op f. 124r-132v preek van Suso, *Lectulus noster floridus est*
2. *Den Haag, KB, 73 H 19*: 133 folia, 21,8 × 14,5 cm; 1 hand (eerste kopiïste), voltooid in 1435. Mnl. vertaling van Suso, *Horologium aeternae sapientiae*, proloog en boek I.
 3. *Utrecht, UB, 1027 (5 E 18)*:⁸⁶ 161 folia, 21,9 × 14,1 cm; 1 hand (eerste kopiïste), volgens colofon op f. 139r voltooid in 1442. Eigendomsmerk op f. 159r, inhoudstafel op f. 159v.
Drie eenheden, volgens oude foliëring: f. 1-115 (8 senionen, quinio, quinio minus 1 blad), 116-139* (senio, septenio), 140-159 (2 quinionen).
Op f. 1r-139r preken (op naam) van Tauler (op f. 112v-115r traktaat over de serafijn met de zes vleugels; f. 115v, 139v en 139* blanco); op f. 148v-159r preek van Suso, *Miserunt Judaei*.
 4. *Den Haag, KB, 73 H 32*: 151 folia, 14,1 × 10,5 cm. Het gedeelte f. 1-91 dateert uit 1451 (f. 91v). Het gedeelte f. 93-150 is rond 1451 geschreven door een mannelijke kopiïst. Op f. 93-96 Eckhart, *Reden der Unterweisung* c. 22.
 5. *Den Haag, KB, 73 H 30*:⁸⁷ 140 folia, 15,1 × 11 cm; 1 hand (vrouw, zoals blijkt uit aantekening op f. 140v), ca. 1460. De folia 1-80 vormden mogelijk een codicologische eenheid, met op f. 1r-77v Ruusbroec, *Een spiegel der eeuwigher salicheit* (zonder de eerste zes verzen); de eerstvolgende tekst begint op f. 81r (f. 78-80 blanco).
 6. *Den Haag, KB, 73 H 33*: 209 folia, 14,7 × 10,5 cm; 1 hand, ca. 1460. Godfried van Wevel, *Van den xii dogheden*.
 7. *Den Haag, KB, 73 F 23*: 268 folia, waarvan 2 op perkament, 14,8 × 10,7 cm; 1 hand (derde kopiïste), ca. 1460-1470. Waarschijnlijk meerdere eenheden.⁸⁸ Op f. 138v-143v *Meister Eckharts Wirtschaft*.⁸⁹
 8. *Den Haag, KB, 73 H 16*: 217 folia, 21,5 × 14,2 cm; 1 hand (vierde kopiïste), 1471. Op f. 142v-157v Ruusbroec, *Vanden vier becoringhen*, op f. 181-183v excerpt uit Godfried van Wevel, *Van den xii dogheden* c. 8.
 9. *Den Haag, KB, 73 F 27*: 218 folia, 14,5 × 10,5; 1 hand (vierde kopiïste), ca. 1470-1500. Op f. 1-36 Hendrik Mande, visioen 17-19, en op f. 165-200 excerpten uit *Een devoet boexken vanden binnensten ons liefs heren Jhesu Christi* c. 6-14 (Haags-Gaesdonckse excerpt).

⁸⁶ Zie voor een beschrijving G.I. Lieftinck, *De Middelnederlandsche Tauler-handschriften*. Groningen 1936, p. 27-35.

⁸⁷ De Vreese, *De handschriften*, p. 235-239, 258, hs. X; Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, p. 279, nr. 837.

⁸⁸ Mogelijke cesuur tussen f. 103 en 104; op f. 103v: *Dit sal hebben onse erwerdige mater ende seynt u suster wendel amelonx u aerne dochter voer eyn vryndelike gruete* (BNM).

⁸⁹ De tekst komt in dit handschrift anoniem voor, aldus Übbink, *De receptie van Meister Eckhart in de Nederlanden gedurende de Middeleeuwen. Een studie op basis van middelnederlandse handschriften*. Amsterdam 1978 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 34), p. 194 n. 3.

10. (onzeker) *Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 322*: 178 folia, papier en perkament, 14 × 10 cm; ca. 1470. Mogelijk gaat het bij f. 1-80 om een aparte productie-eenheid, met op f. 1-79r het foutief aan Ruusbroec toegeschreven *Vanden XII dogheden*; f. 79v-80v zijn blanco.
11. *Den Haag, KB, 73 F 24*: 208 folia, 14,3 × 10,6 cm, contemporaine perkamenten omslag; ca. 1490. Op f. 176v-181 Tauler, *Preek over de Eucharistie*.
12. *Antwerpen, Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap, Misc. 26*: 229 folia, waarvan 7 op perkament, 11,4 × 8,5 cm; ca. 1500; was in bezit van zuster Catharina (van) Manshoven.⁹⁰ Bevat voor een groot deel Latijnse teksten; op f. 112v-121r de tweede Mnl. vertaling van Suso, *Hundert Betrachtungen und Begehrungen*.
13. *Brussel, KB, II 166*: 99 folia, 14 × 9,5 cm; 1 hand, ca. 1510. Op f. 58-59 boek II c. 2 van Suso, *Horologium*.
14. *Brussel, KB, II 1332*: 307 folia, 13,2 × 11,2 cm; ca. 1510; op f. 200-209 de tweede Mnl. vertaling van Suso, *Hundert Betrachtungen und Begehrungen*.
15. *Brussel, KB, IV 317*: 121 folia, 13,1 × 10 cm; ca. 1510; was in het bezit van zuster Agnes Mueleners.⁹¹ Op f. 6-14 de tweede Mnl. vertaling van Suso, *Hundert Betrachtungen und Begehrungen*.
16. *Frankfurt am Main, Staats- und Universitätsbibliothek, Praed. 12*: papier en perkament, 208 folia, 14,1 × 10 cm; 1 hand, ca. 1510. Op f. 69-79 de tweede Mnl. vertaling van Suso, *Hundert Betrachtungen und Begehrungen*.
17. *Luik, Bibliothèque publique André Minon, Section historique, 6 L 31*: papier en perkament, 285 folia; ca. 1510, was in het bezit van zuster Catherin Margriet Foslaer.⁹² Latijn en Middelnederland; op f. 257v-268r excerpten uit Suso, *Büchlein der ewigen Weisheit*, aan het eind incompleet.⁹³
18. *Den Haag, KB, 73 H 21*: 323 folia, 19,8 × 14,5 cm; 2 handen (waaronder kopiïste 5), 1545-1547.⁹⁴ Op f. 44r-46r Meister Eckhart, *Reden der Unterweisung* c. 22. Teksten op f. 5-46 gelijk aan nummer 4, *Den Haag, KB, 73 H 32*, f. 1-96.⁹⁵

⁹⁰ Eigendomsnotitie op f. 6v, dezelfde als op f. 1r van Utrecht, UB, 1043 (2 E 11) en op de versozijde van het derde schutblad van Brussel, KB, II 3490.

⁹¹ Eigendomsnotitie op f. 121v (17/18de eeuw?); dezelfde als op de versozijde van het laatste schutblad voorin Den Haag, KB, 73 H 26.

⁹² De betreffende eigendomsnotitie op f. 1r luidt: *Dit boeck is in het gebruck van suster Catherin Margriet Foslaer, so lan als Godt ende mien oversten belieft* (geciteerd naar Monika Costard, 'Lektüre in Frauenkonventen', p. 79).

⁹³ Over de mogelijke functie van dit handschrift Desplenter, 'The Latin Liturgical Song', inz. p. 411.

⁹⁴ Cf. colofon op f. 321v: *Dit boeck is begonnen op sinte laurens dach doen men screef XVc ende xlv ende is geeynt op sancte philippus ende iacobus dach int iaer XVc.xlvij*. Dat het om twee handen gaat wordt bevestigd door plaat 899 in J.P. Gumbert & G.I. Liefinck, *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date. Tome II: Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe-XVIe siècles) et supplément au tome premier*. 2 dln. Leiden 1988. Hierop zijn f. 5r en 291r naast elkaar afgebeeld.

⁹⁵ Cf. Ubbink, *De receptie van Meister Eckhart*, p. 171.

- Op f. 82r-190v Johannes Tauler, preken; gaat terug op de uitgave van Tauler, *Predigt fast fruchtbar zu eim recht christlichen leben*, die in 1521 en 1522 door Adam Petri te Bazel gedrukt werd en ingevoegde preken bevat, o.a. van Eckhart (in het handschrift de vier preken op f. 95v-100r, 128v-130v, 134r-143r, 151r-155r).
19. *Den Haag, KB, 73 F 28*: 198 folia, 20,2 × 14,7 cm; 1 hand (kopiïste 5), ca. 1550. Op f. 5-12 Ruusbroec, *Vanden vier becoringhen*.

SUMMARY

Thus far, sixteen Middle Dutch manuscripts that once belonged to the Saint Agnes convent in Arnhem, have been identified. At least four out of nine fifteenth-century manuscripts were written in the monastery. The nuns wrote all seven sixteenth-century manuscripts at some time between c. 1540 and 1575. Six of those contain mystical texts. One category of texts derives from the fourteenth- and fifteenth-century mystical traditions (and some were copied from books published by the Cologne Carthusians), while the other category consists of more recent works, among which the *Arnhem mystical sermons*.

This paper aims to highlight the extraordinarily mystical character of the Arnhem collection in comparison to the collections of St. Agnes in Maaseik and Nazareth in Geldern. Whereas the Nazareth manuscripts evidence interest for mystical texts from earlier periods, especially of Jan van Ruusbroec, this penchant for mysticism all but finishes at the end of the fifteenth century. Even though the much larger collection of manuscripts at St. Agnes in Maaseik extends well into the sixteenth century, especially the period around 1510, it can hardly compete with Arnhem when it comes to mysticism. There are six devotional miscellanies – four containing Suso's *Hundert Betrachtungen* – and two manuscripts from the late 1540s with texts of Ruusbroec, Eckhart and Tauler, whereas the Arnhem manuscripts are witness to a broader and more profound interest in mystical spirituality.

Adres van de auteur: Afdeling Nederlands, Faculteit der Letteren, Radboud Universiteit Nijmegen, postbus 9103, NL – 6500 HD Nijmegen